

قدم مجاز در سفر حجاز

(ررسی و تحلیل شرموزون و مسیح از خوابه مبداءه تا جایی)

دکتر طاهر اوره

عضویت علمی و انکاد و یام نور

سرشناسه: لاوژه، طاهر، ۱۳۵۴-

عنوان: قدم مجاز در سفر حجاز: بررسی و تحلیل نثر موزون و مسجع

از خواجه عبدالله تا جامی / طاهر لاوژه

مشخصات نشر: تهران نظام الملک، ۱۳۹۲

مشخصات ظاهری: ۷۰۰ صفحه: نمودار.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۴۰۸۰-۰-۹

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

موضوع: نثر فارسی - تاریخ و نقد

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ ق ۴ / PIR2872

رده‌بندی دیویی: ۸۰۰ / ۸ فا ۸

شماره کتابشناسی ملی: ۳۲۷۱۳۹۸

قدم مجاز در سفر حجاز

(بررسی و تحلیل نثر موزون و مسجع از خواجه عبدالله تا جامی)

مؤلف: دکتر طاهر لاوژه

ویراستار: عزیز عزیزی مؤدب

طراحی روی جلد: فرزاد رجبی

لیتوگرافی: جامع هنر / چاپ: شمسه خوش‌نگار / صحافی: سیمرغ

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۲

ناشر: انتشارات نظام الملک

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۴۰۸۰-۰-۹

شمارگان: ۱۱۰۰ جلد

مرکز پخش: انتشارات نظام الملک

تلفن: ۶۶۴۰۰۱۶۰ و ۶۶۴۱۳۵۱۵

حق چاپ محفوظ است.

این اثر مشمول قانون حمایت مؤلفان و مصنفان و هنروران به مصوب ۱۳۳۸ است.

هر کس تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر و یا مؤلف به هر شکل،

اعم از نشر یا پخش عرضه کند، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
پیش درآمد	۷
فصل ۱. زبان و بلاغت (وجوه بلاغت در شعر و نثر)	۱۵
مقدمه	۱۷
نثر موزون و مسجع	۲۲
بلاغت چیست؟	۲۶
اقسام بلاغت و وجوه آن	۳۲
بلاغت عربی و فارسی	۳۳
نقش اصلی بلاغت	۳۹
بلاغت و مخاطب	۴۰
بلاغت و دانش بلاغت	۴۲
فصاحت و بلاغت	۴۴
زبان و بلاغت	۴۷
الف: زبان	۴۸
ب: ادبیات	۴۹
واژگان ادبی	۵۰
شباهت هنر و زبان	۵۳

۵۴	زبان
۵۷	اعجاز قرآن
۶۳	بلاغت قرآن کریم
۶۷	مفاهیم ادبی
۶۸	پیوند شعر و نثر
۷۳	قدمت شعر بر نثر
۸۲	شعر منشور
۸۳	نثر شاعرانه: نثر مسجع
۸۸	اجمالی در تاریخ تطوّر مسجع در نثر فارسی
۹۴	تشابه و تفاوت شعر و نثر
۹۶	تحلیل شعری
۱۰۲	متون دینی و عرفانی
۱۰۳	سجع و موازنه در کتب عرفانی
۱۰۴	سبک کتب عرفانی
۱۰۴	تصاویر کلیشه‌ای در متون عرفانی
۱۰۷	پوشیده گوئی زبان عرفانی
۱۰۸	انتقال‌ناپذیری تجربه عرفانی
۱۰۹	متون عرفانی از نوع ادبی
۱۱۰	صورت و معنی
۱۱۳	برتری نظم بر نثر
۱۱۴	تفضیل کلام منشور بر منظوم
۱۱۶	لزوم بررسی نثر موزون و مسجع از دیدگاه علوم ادبی (۱)
۱۱۶	دیدگاه سبک‌شناسی
۱۱۹	سبک‌شناسی
۱۲۳	روش بررسی سبک‌شناختی نثر موزون
۱۲۷	نثر موزون از لحاظ لفظ

۱۲۹	معنا در نشر موزون.....
۱۳۲	تناسب میان لفظ و معنا.....
۱۳۴	لحن.....
۱۳۷	موضوع.....
۱۳۸	تکرار برای بیان مضامین.....
۱۴۰	ادبیت کلام.....
۱۴۵	تأثیرگذاری یک اثر.....
۱۴۷	لزوم بررسی نشر موزون و مسجع از دیدگاه علوم ادبی (۲).....
۱۴۷	بررسی متن از دیدگاه نقد.....
۱۵۱	نقد ادبی.....
۱۵۳	فرم و محتوا.....
۱۵۵	شعر و نشر.....
۱۵۷	موسیقی و عناصر آوایی.....
۱۶۱	کیفیت زبان ادبی.....
۱۶۴	خودکاری و برجسته‌سازی زبان.....
۱۶۷	نقد صورت‌گرایانه اثر ادبی.....
۱۶۹	نقد ساختاری.....
۱۷۲	حکایتی از گلستان.....
۱۷۵	لزوم بررسی نشر موزون و مسجع از دیدگاه علوم ادبی (۳).....
۱۷۵	اشتیغ‌های بلاغی.....
۱۷۶	سلوک بلاغی.....
۱۷۹	تکلم بدیع.....
۱۸۱	حدایق السحر فی دقایق الشعر.....
۱۸۳	المعجم فی معاییر اشعار العجم.....
۱۸۶	فنون بلاغت و صناعات ادبی.....
۱۸۷	نگاهی تازه به بدیع.....
۱۸۸	بدیع و آثار منشور.....

۱۹۷	..... لزوم بررسی نثر موزون و مسجع از دیدگاه علوم ادبی (۴).....
۱۹۷	..... تطبیق و سنجش.....
۱۹۸	..... بررسی تطبیقی.....
۲۰۰	..... روش تحقیق.....
۲۰۱	..... نثر موزون و مسجع.....
۲۰۳	..... علوم بلاغی.....
۲۰۶	..... علوم بلاغی عرب.....
۲۱۰	..... گلستان سعدی.....
۲۲۷	..... فصل ۲. نثر موزون از سده ششم هجری تا قرن نهم (متون دینی و عرفانی).....
۲۲۹	..... مقدمه.....
۲۳۰	..... ترجمه‌ها و تفاسیر قرآن مجید.....
۲۳۲	..... «پلی میان شعر هجایی و عروضی فارسی در قرون اول هجری».....
۲۳۷	..... توجه ویژه مترجم به سجع و موازنه.....
۲۴۶	..... متون عرفانی.....
۲۴۶	..... شرح تعرف.....
۲۴۹	..... کشف‌المحجوب هجویری.....
۲۵۳	..... مجموعه رسایل فارسی خواجه عبدالله انصاری.....
۲۶۱	..... اسجاع خواجه عبدالله انصاری.....
۲۶۳	..... شیوه‌های موازنه و سجع‌گویی.....
۲۷۶	..... تأثیرپذیری از آثار مسجع عربی.....
۲۸۱	..... مواضع سجع و قرینه‌پردازی.....
۲۸۸	..... نثر اعتراض.....
۲۹۰	..... رساله چهل و دو فصل در حکایت مشایخ.....
۲۹۴	..... رساله صد میدان.....
۲۹۶	..... رساله محبت‌نامه.....

رساله ذکر	۲۹۷
رساله واردات	۲۹۸
رساله کلمات	۳۰۰
رساله پرده حجاب حقیقت ایمان	۳۰۰
رساله کنزالساکین	۳۰۲
رساله قاندرنامه	۳۰۶
رساله الهی نامه	۳۰۷
مثال هایی از انواع عبارات موزون و مسجع صوفیه	۳۰۹
«کشف الاسرار و عدة الاشرار میبیدی»	۳۱۴
تأویلات عرفانی آیات قرآنی با زبان و بیانی ویژه	۳۱۸
گزینش لفظ و معنای تأویلات عرفانی	۳۲۶
«نامه های عین القضاة همدانی»	۳۳۲
داستان پردازی در آثار عین القضاة	۳۳۷
سخن آمیزه های از لفظ و معنا	۳۳۸
نمونه های نثر موزون نامه ها	۳۴۰
تفسیر نسفی	۳۴۲
تذکرة الاهلایاء	۳۴۴
«مرصادا لعباد»	۳۵۱
نثر ساده به سبک دوره سامانی	۳۶۱
نثر ساده با موج شعری	۳۶۲
شعر صنفی	۳۶۳
نثر فنی	۳۶۴
استعمال شعر در مرصادالعباد	۳۶۶
صنعت بدیعی سجع	۳۶۷
از رونق افتادن سجع در آثار عرفانی	۳۷۲
فیه مک فیه	۳۷۳

۳۷۹	مجالس سبعة
۳۸۱	زبان در آثار منشور مولوی؛ هنری یا غیر هنری
۳۸۴	بیان مسأله
۳۸۶	شاعری و دبیری مولوی
۳۸۸	ادبیت «فی ما فیہ» و «مجالس سبعة»
۳۹۶	از نظر اشعار
۳۹۹	نتیجه
۴۰۰	مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه
۴۰۷	فصل ۳. نثر موزون از سده ششم هجری تا قرن نهم (متون تاریخی و ادبی)
۴۰۹	مقدمه
۴۰۹	ترجمه کتب تاریخی
۴۱۰	ترجمه تاریخ یمینی
۴۱۶	رواج تاریخ نویسی در عصر مغول
۴۱۷	جایگاه کتب تاریخی
۴۱۸	جنبه ادبی تألیفات تاریخی
۴۲۳	ادامه تاریخ نویسی در قرن هفتم
۴۲۷	«نفثة المصدور»
۴۳۶	شیوه بیان و سبک انشای نفثة المصدور
۴۴۱	کیفیت استعمال آیه و شعر
۴۴۳	آرایش های لفظی و صنایع بدیعی
۴۴۴	سجع متوازی
۴۴۵	سجع مطرف
۴۴۵	تضمین المزدوج
۴۴۶	موازنه و ترصیع
۴۴۷	«تاریخ جهانگشای جوینی»

۴۵۳	سجع و موازنه در تاریخ جهانگشای
۴۶۲	«ترجمه کلینله و دمنه»
۴۶۸	برخی از مختصات ترجمه کلینله و دمنه
۴۷۶	«مقامات حمیدی»
۴۸۲	مختصات سجع در مقامات حمیدی
۴۹۴	«مرزبان نامه»
۵۰۱	سجع و موازنه در مرزبان نامه
۵۰۶	«گلستان سعدی»
۵۱۴	ویژگی های سبکی گلستان
۵۲۰	کیفیت کاربرد سجع در گلستان
۵۳۶	«بهارستان نورالدین عبدالرحمان جامی»
۵۴۲	ویژگی های سبکی بهارستان
۵۵۳	لوايح جامی
۵۵۵	فصل ۴. تحقیق و تحلیل مباحث
۵۵۷	مقدمه
۵۵۹	بررسی مفاهیم تحقیق در نثر موزون
۵۹۰	تحلیل مسائل و ارائه نتایج اولیه
۶۴۱	جایگاه نثر موزون و مسجع از سده دهم هجری تا دهه ۱۳۹۰
۶۴۳	کتابنامه
۶۴۳	- کتاب ها
۶۵۹	- مقالات

۶۶۷ ..... ضمایم و پیوست‌ها

۶۶۹ ..... آیات

۶۶۹ ..... احادیث

۶۷۲ ..... اشعار

۶۷۵ ..... کسان

۶۸۰ ..... کتب

۶۸۴ ..... جدول و نمودار شماره (۱)

پیشگفتار

سپاس و ستایش خداوندی راست که به اقتضای حکمت بالغه خویش، هر چیزی را به اندازه و در مقدار و شأن خود آفرید؛ معبودی که به قدرت بی‌چون و کُن فیکون، موجودات عالم را در دایره استعدادشان خلعت موزونیت بخشید و به سعادت دنیا و عقبی، در سایه اطاعت از خود و قدم‌نهادن در مسیر هدی، امیدوار ساخت. واجب‌الوجودی که آیت شریف «الْأَرْضُ مَدَدْنَاهَا وَالْقَيْنَا فِيهَا رَوْسِيَ وَأُنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ» (الحج/ ۱۹)^۱ را نمایان‌گر فصاحت و بلاغت موزون‌طبعان مستقیم‌بیان کرد و مایه رشد و تعالی را در نهاد وارستگان و مقربان درگاهش به ودیعت نهاد؛ و سلام و درود بی‌پایان خداوند ﷻ بر پیامبر آخرالزمان ﷺ، محمد خوش‌بیان، افصح تمام امت، پیامبر رحمت، منجی هر ملت (صلى الله عليه وآله وسلم) که: «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (الانبیاء/ ۱۰۷)^۲ و بر آل و اشیاع و یاران صادق و وفادارش بادا، اِلَى يَوْمِ الدِّينِ بَلْ أَتَىٰ آلَ بَدْرٍ.

اما بعد؛

محتوای کتاب پیش‌رو، کوششی است در جهت نمایاندن محاسن و مایب نوعی از کلام که طی سده‌های طولانی، استعدادهای بسیاری از صاحبان قلم را در بوته آزمایش گذاشت و آثار ارزنده‌ای به خزاین ادب ایران تقدیم داشت. بررسی تطوّر و مقایسه آثار

^۱ و زمین را گسترديم و در آن کوه‌های استوار افکندیم و در آن از هر چیز سنجیده و به اندازه رویاندیم.

* توجه: ((ترجمه تمامی آیات شریفه در این کتاب، از روی ترجمه قرآن کریم توسط استاد محمدمهدی فولادوند انجام گرفته است که در بخش منابع و مآخذ، مشخصات چاپی این مصحف شریف مورد اشاره قرار می‌گیرد.))

^۲ و تو را جز رحمتی برای جهانیان نفرستادیم.

منثور از لحاظ محتوا بر سجع و موازنه‌پردازی و قرینه‌سازی و همچنین دید نقادانه از رهگذر نگاه علمی به ساختار کلی آثار موزون و مسجع، به عنوان کلامی که در میان اقسام دیگر سخن استقلال دارد و از رهگذر این پژوهش، تخمین میزان شایستگی آن در کانون همت نگارنده بوده است و برای رسیدن به اهداف مورد نظر، کارهایی به فرجام رسیده است که در این قسمت به صورت کلی، به معرفی گوشه‌ای از جنبه‌های آن پرداخته می‌شود و در ادامه بحث، تا حدودی در باب کارهای صورت‌گرفته و نتایج حاصل از پژوهش بحث خواهد شد.

در این کتاب، همان‌که در جای خود نیز به علت و علل آن اشاره خواهد شد، هنگام بررسی کتبی که مورد نظر نگارنده بود، بنا را بر منظورداشتن ترتیب تاریخی نویسندگان و ادوار تاریخی نثر فارسی و تحولات و سیر تطور نثر موزون فارسی نهاده‌ام. برای این که در بررسی حاضر، سیر تطور را هم به نیکی به خوانندگان ارجمند نشان داده باشم، حتی‌الامکان ذکری از نویسندگان بزرگ که از مشاهیر عصر خود بودند، نیز به میان آمده است؛ اما از بهترین نویسندگان بیشتر و از آنان که عیار ادبی‌شان کم بود، کمتر و از متوسطین در اهمیت ادبی‌شان به قدر متوسط نام برده‌ام و این شیوه انتخاب و گزینش را اصح و اکمل دانسته‌ام. دلیل هم آن بود که معمولاً در هر عصری قواعد اساسی که مبنای تقلید را در ادوار بعد فراهم می‌آورد، توسط بزرگان آن فن وضع می‌گردد و پایه‌های آن نیز به توسط تلاش‌های آنان تثبیت می‌شود؛ اما نویسندگان دیگر چه آنها که از پایگاه متوسطی در ادب برخوردارند و چه آنان که در مراتب پایین‌تری قرار می‌گیرند، در حد خود برای قوام‌بخشیدن به قواعد زبان و در حوزه ادبی، تلاش‌هایی از خود بروز می‌دهند و لذا حاصل تتبعات و جستجوهای آنان نیز درخور ذکر و یادآوری است. اما به هر روی، آثار ادب پارسی از لحاظ تأثیری که در این سیر داشته‌اند، باید ملحوظ نظر محققان باشد و قطعاً از نظر ما نیز در حالت کلی و وضع عمومی، برای مثال، اهمیت ترجمه کلّیه و دمنه از مرزبان‌نامه به مراتب بیشتر است؛ هرچند که نمی‌توان نسبت به اهمیت آن کتاب دیگر در تأثیری که بر سیر تطور ادبی داشته است،

بی‌اعتنا بود و لذا تحقیق با برخورداری از صفت جامعیت و مانعیت، در جهت رسیدن به مقاصد روشن و اهدافی متعالی حرکت داشته باشد.

از طرف دیگر، در بررسی موضوعی از نگاه تاریخی، نمی‌توان تنها به آثار افرادی محدود که سرشناس و لایق‌اند، استناد و استشهاد کرد و بلکه در ادامه روند تثبیت و رواج هر فتنی در گذر تاریخ ادبیات، دیگران نیز در آن به نوعی، و دست‌کم در حد توانایی خود نقش ایفا می‌کنند و بر کسی که منتقد ادبی است و یا می‌خواهد در آن مورد بخصوص از لحاظ تاریخی هم تحقیق کند، باید همه افراد را در حدی که تناسب در پژوهش از بین نرود، لحاظ کند و در حد وسع و بضاعت علمی برای انجام پژوهش بکوشد تا مطالعه ارزش خود را از هر نظر محفوظ بدارد، و جای هیچ گونه اعتراضی برای منتقدان خرده‌گیر بر جای نگذارد.

برای تفسیر درست و صحیح از نشر موزون و مسجع و ترسیم سیمایی روشن از آن در اعصار مختلف، میزان اهمیت، گرایش نویسندگان بدان، علت و علل رواج و کساد این سبک نوشتاری در سده‌های مختلف، موضوعاتی که بیشتر متناسب با این شیوه بیان بوده است، و... می‌توانم ادعا کنم که بخش عظیمی از منابع موجود و ممکن را در جهت رسیدن به اهداف مطالعه مذکور، دیده‌ام و خوانده‌ام و از یادداشت‌های بسیاری که از یک سوی، حاصل تلمذ در محضر استادان عالم و فاضل دانشگاه علامه طباطبائی (ره) و دانشگاه ارومیه در سه مقطع تحصیلات دانشگاهی، و از سوی دیگر، نمره چند سال تدریس متون منشور و یادداشت‌برداری از محتوای آن متون بوده است، استفاده کرده‌ام؛ حتی بیشتر از منابعی که در «کتابنامه» آمده است.

اعتراف می‌کنم که در این مجلد از کتاب، عمده هدف نگارنده حول محور تحقیق بوده است تا تحلیل؛ زیرا هنوز مطالعات در این زمینه تا چند سده دیگر ادامه دارد و نتایج تحقیق، مادام که مطالعه و پژوهش در این حیطه همچنان ادامه داشته باشد، هنوز به درستی برای نگارنده معلوم نیست و این عامل نشأت گرفته از آن است که مباحث این

کتاب در دو جلد تکمیل می‌شود. لذا، از همه بزرگان و محققان کشورمان در می‌خواهم که اولاً از سر لطف و از راه اغماض، نسبت به در نظر نیاوردن قصورها و تقصیرها بزرگی خویش را مسلم دارند، و ثانیاً از راهنمایی نگارنده برای انجام تحقیقات عالمانه‌تر به همراه تحلیل درست‌تر، به هیچ روی دریغ نورزند تا وی بتواند در پژوهش‌های بعدی، بر مسیر روشن و مستقیمی که صاحب‌نظران بر سر راه او می‌نهند، گام‌هایی به دور از خطا و لغزش بردارد و اشتباهات و سهوهای فاحش و جزئی را به حداقل رساند.

اما من - بنابر قول محققان اندیشمند - هر چند شایسته نبود تا قدم در رسته بازار دانش و معرفت نهم و کالای بی‌مقدار خود را به ارباب فضل و تجربت عرضه کنم و باز به قول شیخ اجل: «شبه در جوهرین جوی نیارد و چراغ پیش آفتاب پرتوی ندارد و مناره بلند بر دامن کوه الوند پست نماید» با این همه نخواستم و البته از رسم ادب و طریق دانش و اخلاص برون دانستم که منتهای سعی و تلاش خویش را در جهت نیک به سامان‌رسیدن این کار به جای نیاورم و به قدم رضا و رغبت پیش نروم. پس تا آنجا که در وسع و توان من بود، راجع به سبک نشر موزون و مسجع استادان مسلم ملک سخن، مطالبی و مجموعه‌ای فراهم آوردم و به وجه اشارت و به بر سبیل افادت، با عنوان «قدم مجاز در سفر حجاز» به محضر بزرگان تقدیم کردم؛ باشد که به عنایت آن بلندهمتان، مجموعه بنده نیز نام گیرد و از این راه بر خود ببالد.

اکنون که به مدد الطاف واسعه الهی و به همت صاحبان دانش و اربابان بینش، و تا حدودی سرمایه اندک حقیر، بی‌هیچ فروتنی خودخواهانه‌ای - کاری در راستای خدمت به ادبیات فارسی به فرجام رسیده است، و با عنایت به این دقیقه که خوانندگان فاضل‌اند که میزان درخوری و یا به‌دردخوری آن را تخمین می‌زنند، خداوند قادر متعال را از بن دندان و صمیم قلب و جان شاکرم که توفیق را رفیق راهم گردانید تا پس از صرف مقدار زیادی وقت و حوصله و دقت، بالاخره مقصود حاصل گشت و بعد از ماه‌ها صبر و ثبات، و

در نهایت، حاصل تلاش‌های شبانه‌روزی روی نمود و از حجاب ظلمت و ظلام به عرصه درخشش و نور آمد.

در پایان این مقال، بر خویش لازم می‌دانم که مراتب امتنان و سپاس قلبی خود را از استادان و محققان صاحب‌نام و خوش‌نام، به سبب رهنمودهای خیرخواهانه و نصایح مشفقانه آن بزرگواران ابراز دارم. بیانات مزین به بیانات استادان دانشمند دانشگاه ارومیه، جناب آقایان دکتر علیرضا مظفری (سخن‌سنج غریب و دراری)، دکتر رحیم کوشش (چشمه علم خوش)، دکتر عبدالله طلوعی (آذر عالمِ مهربانِ مکارم‌گستر)، دکتر بهمن نزهت (صاحب‌بد بیضاءِ نهمت)، و دیگر استادان عزیز این دانشگاه، همچون خورشیدی رخشان و تابان، بر میایی اوراق این مجموعه تابیده است. از همه این بزرگان و آن دیگران که به سبب فرصت اندک از ذکر نامشان معذورم، با تمام وجود تشکر می‌کنم.

همچنین از یارانِ شاطر و گرامیانِ خاطر، دوستانِ کامل و همکارانِ فاضل، عالمانِ عامل و مرشدانِ عادل، که «انعام‌شان بر کون و مکانِ فایض و شامل»، دکتر سجاد آیدنلو (کیمیایِ فرهنگ و دانش‌پژوه)، که مستظیرم به همت او»، دکتر خسرو قلیزاده (راهنمایِ جوانمردِ آزاده) و دکتر احمد علیزاده (که رهنمودش از بخت جوان به) به جان و دل سپاس‌ها دارم. آرزو می‌کنم قدم همتشان در طریقی ادب و فرهنگِ ایران‌زمین، همواره پویا و در همه جا جويا باد. بعلاوه، از دوست قدیمی و همکار صمیمی، جناب آقای عزیز عزیزی‌مؤدب، که با نهایت دقت و وسواس و از سر عنایت و احساس، ویراستاری ادبی و محتوایی کتاب را بر عهده گرفتند، و نیز تنظیم مطالب و صفحه‌آرایی آن را هرچه نیکوتر به انجام رساندند، صمیمانه سپاس می‌گزارم.

امیدوارم در پژوهش‌های آتی بتوانم مطالب کتاب حاضر را با تفصیل، تحلیل و تحقیق بیشتر و به صورت شفاف‌تر و روشن‌تری ارائه کنم. از خوانندگان عزیزی که به چشم رضا در این کتاب می‌نگرند، توقع آن است که پاره‌ای از عیب‌های چاپی یا غیر

چاپی را که روی دادنِ نظایر آنها لازمه نقص امکانی و ضعف انسانی نگارنده بوده است، در این اثر رفع و اصلاح کنند که: «وَ إِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا». در آخر به قول فرموده حافظ شیراز:

عشق می‌ورزم و امید که این فنّ شریف   چون هنرهای دگر موجب حرمان نشود

طاهر لاوژه

بوکان، مهرماه ۱۳۹۲

سخن گوهر شد و گوینده غواص
به سختی در کف آید گوهر خاص
سخن کآن از سر اندیشه ناید
نوشتن را و گفتن را نشاید
ز گوهرسفتن استادان هراسند
که قیمت‌مندی گوهر شناسند
(نظامی)

پیش‌درآمد

در میان اقسام نوشته‌های هنری و غیر هنری، جایگاه متون ادبی به لحاظ محتوا بر جنبه‌های زیبایی‌شناسی و برخورداری از زمینه‌های اصیل بلاغت به جهت تأثیرگذاری بیشتر بر نفوس مخاطبان، بسیار برجسته می‌نماید و این تمایز و برجستگی در تمام زمینه‌های لفظی و معنوی کلام با وضوح هرچه تمام‌تر به چشم می‌آید و برای متخصصان فن و حتی کسانی که در وادی ادبیات و زبان فارسی سیری داشته‌اند و در جهت نشان‌دادن اهمیت و جایگاه حقیقی آن در جامعه، برای معرفی هر چه بهتر آن اندک تلاشی کرده‌اند، به راحتی قابل درک است. این امتیاز بیشتر از آنجا نشأت می‌گیرد که با توجه به عام‌بودن مخاطبان این متون، نویسنده سعی دارد حتی‌الامکان از مسایل پیچیده و در عین حال روشن‌بینی و خطابه‌ای و نیز همه شگردهای هنری برای ایراد انواع و اقسام معانی نهفته در ذهن خویش بهره و مدد گیرد و حتی اگر قایل به این نکته باشیم که نویسنده این نوع کتب هیچ توجهی به حال مخاطبان خود برای تأثیر سخنش در جان آنان ندارد، باز به سبب اینکه این تیپ از نویسندگان با شگردهای متفاوت کلامی و مسایلی از قبیل خطابه‌دانی و فن سخن‌سرایی آشنایی نیکی دارند، و از همه این امکانات در جهت انتقال مفاهیمی که از راه تجربه و نظریه به دست آورده‌اند،

سود می‌جویند، سخن را به مقدار خویش می‌گویند و هنگامی که آن را به منزله قیمتی در لفظ دری می‌شناسند، و محتوای آن را بی‌بها می‌بینند، آداب اداکردنش را هم به نیکی به جای می‌آورند و ثمره اجتهاد خویش را رایگان در اختیار اذهان نامحرمان نمی‌گذارند و همواره تلاش ذهنی سامعان سخن خویش را برای درک صحیح رمز و رازهای نهفته در آن، در مطاوی کلامشان واجب می‌شناسند.

بنابراین، بدیهی می‌نماید که هر نویسنده ادیب و بلیغی در حد وسع و توانایی خویش تلاش می‌کند که معانی را در بهترین صورت ممکن و در قالب الفاظی با بار معنوی بالا و برخوردار از آهنگ‌های گوش‌نواز، بگنجاند و برای همین منظور، با اعمال قواعدی چند بر فنون بیان، زمینه متن را در محورهای جانشینی و همنشینی و تمام بدنه و شاکله آن، پیوندی عمیق و استوار می‌بخشد و هرچه توفیق بیشتری در این زمینه به دست آورد، قطعاً به اهداف خود که انتقال هنری معانی تجربی، ذهنی و بسیاری اوقات مبتنی بر نظریه‌پردازی در حوزه علوم انسانی است، بیشتر دست پیدا می‌کند.

آثار بدیع^۱ و هنری زبان فارسی در حوزه ادبیات منظوم و منثور، بازتاب عقاید و افکار مردمی است که ادیب با نوعی حس هم‌آگاهی سعی داشته است تا آنچه که همگان در پی آن بوده‌اند، بشناسد و در انتقال آن به افراد جامعه و نسل‌های آینده سهیم باشد. هرگاه در بررسی آثار ادبی از کلمه بدیع در انتقال معنا و مضمون استفاده می‌کنم، منظور تمام فنون بدیعی و زیبایی‌های لفظی و معنوی است که به مجموع آنها، علوم بلاغی گویند و سه علم: معانی، بیان و بدیع و حتی عروض و دیگر علوم ادبی (در معنای کلی) را شامل می‌شود. البته ناگفته پیداست که با توجه به تفاوتی که علوم مزبور با هم دارند، به مناسبت موضوع و در پاره‌ای موارد که نیاز تحقیق اقتضا کند، متون ادبی در

۱. کلمه بدیع از ماده بَدَعَ الَّتِي، يَبْدَعُ بَدْعاً است و معنای آن چنین است: ایجاد کرد و آغاز نهاد و کلمه بدیع و بَدَعَ: الَّتِي، الْفَرَى يَكُونُ أَوَّلًا، یعنی: چیز تازه و نو، و یا کاری که قبلاً نظیر نداشته است. اهل ادب شعر و نثری را بدیع گویند که اولاً تازه و نو باشد و سپس اعجاب آور باشد و مایه حیرت اذهان شود. (نگارنده)

نوع کلام موزون و مسجع را از هر سه دیدگاه تحلیل خواهیم کرد تا محسّنات متون ادبی ما بهتر نمایان گردد. بر این اساس سعی نگارنده بر آن خواهد بود تا زمینه‌های بلاغی متن را از نظر مطالعات ادبی با استفاده از علوم بلاغی، بهتر در معرض داوری منتقدان و محققان متون قرار دهد تا هیچ استدلالی خارج از انواع علوم ادبی و بلاغی ارائه نشود.

کوشش من در بخشی از بحث حاضر به عنوان پیش‌درآمدی برای بررسی نثر موزون و مسجع، این است که دریابم از زمانی که مسائل موجود در علوم بلاغی در تألیف و تصنیف و سرایش متون ادبی، مورد توجه طبیعی و ذاتی ادیبان واقع شد، تا آنگاه که تمام آن مباحث به صورت علمی و آگاهانه از دیدگاه بلاغیون به صورت دقیق، مورد ارزیابی‌ها و نکته‌سنجی‌های ادیبانه قرار گرفت، آیا باید همان دیدگاه قدما را در نقش انواع دانش‌های بلاغی برای تفسیر و تحلیل متون ادبی لحاظ کرد و یا اینکه می‌توان با استفاده از نظریات جدید در حوزه دانش‌های ادبی، نقش نوی به علوم بلاغی داد که در نتیجه آن بتوان تصویری زنده‌تر، بهتر و روشن‌تر از متون هنری فارسی که به عنوان شاهکارهای ادبی مطرح هستند، به خواننده امروزی ارائه کرد.

اگر کلامی زیبا (نثر؛ نظم؛ شعر)، هنری و برگزیده باشد، و از بیان و مفهوم شگفت‌آور و خوشایندی نیز برخوردار باشد، بالطبع چنین کلامی لطیف‌المعانی نیز خواهد بود؛ زیرا صور بیانی و بدیعی‌اش تا حدی هست که کلام را هنری نشان دهد (دیپتوری، ج ۱، ۱۹۸۵: ۸۴). به علاوه، اگر متنی دارای معانی بلند و برجسته و هنری باشد و آن معنی دست‌فرسود اکثریت افراد جامعه نبود و تنها در ذهن اقلیتی متمکن شده باشد، می‌توان یقین کرد که آن کلام در کسب فضایل سخن‌وری، مقامی ممتاز و شامخ می‌یابد و همین عامل سبب برجستگی و اعتبار آن در میان افراد یک جامعه می‌شود. این هنر اصلی به همراه اندکی از چاشنی بلاغت، به ویژه در حوزه بدیع، به سخن ارج و قدری تمام می‌بخشد و کلام را هنری می‌کند و عامل هنری‌بودن سخن، از جمله جاذبه‌های قابل توجه و اصلی برای گرایش مخاطبان بدان تلقی می‌شود.

می‌دانیم که عبدالله بن معتر، خلیفه عباسی، که در سال ۲۹۶ هجری مصادف با اولین سال خلافت خود کشته شد، اولین کسی است که در زمینه بدیع کتابی مستقل تألیف می‌کند. او کتاب خود را تحت عنوان «البدیع» در سال ۲۷۴ هجری می‌نویسد. در این واقعیت هم شکی نداریم که وی نمی‌توانسته است بدون زمینه قبلی و آگاهی از رئوس مطالب پیشینمان برای چنین دانشی کتابی بنویسد. به هر حال، منظور آن است که اگر آغاز تألیف مباحث مربوط به این فن را همان سال قمری مذکور بدانیم، موضوعات این فن جایگاه و نقش خود را در همان اوان در میان ادیبان پیدا کرده است و هنرمندان از هر صنف، از مزایای آن برخوردار بوده‌اند و به اهمیت آن نیز در حد نیاز خویش توجه داشته‌اند. هیچ نویسنده و شاعری نمی‌توانسته است بدون برخورداری از مزایای صنایع و آرایه‌های ادبی، مثنی هنری خلق کند و هرچه استعداد ادیبی در این وادی بیشتر می‌بود، به همان میزان توفیق افزون‌تری در فن سخن‌سرایی و نویسندگی پیدا می‌کرد.

وقتی از فنون بلاغت و صنایعی که کلام را به شیوه هنری می‌آراید، سخن به میان می‌آید، بدان معنی نیست که نویسنده و یا شاعر، هر کدام تمام هم و غم خود را متوجه همان فنون و شیوه‌هایی کنند که در مجموعه این علوم ادبی مطرح بوده است؛ بلکه فنون بدیعی فی‌نفسه، و از سویه زیبایی‌شناسانه هنرمندان، و لذا از قدیم‌الایام در متون ادبی ادیبان نمود و بودی واضح داشت و سخندان بلیغ، بدون آگاهی از صنعت و فنی‌یه عنوان علمی خاص، هنرنمایی‌ها می‌کرد و در همه دوران‌ها با کمی پستی و بلندی، این قدرت و توانایی و غلبه بر مفاهیم هنری، ویژگی ذاتی و طبیعی شاعر و نویسنده و گوینده به شمار می‌رفته است.

پس از مطالعه و بررسی کتب بلاغی در می‌یابیم که بسیاری از مؤلفان این کتب، تنها وجوه تحسین کلام را اشاره کرده‌اند و بسیاری از آنان از دقیقه‌های سخن بلیغان غافل مانده‌اند و یا اینکه حقیقتاً قادر به درک مباحث بلاغی آن نبوده‌اند و یا احساس

می‌کرده‌اند که گفتنِ مباحثی جدا از بحث‌های علوم بلاغی، ضرورتی برای خوانندگان ندارد و حال آنکه دانستن بسیاری از مباحثی که در بخش‌های مختلف کتاب حاضر، از جمله موارد مربوط به لفظ و معنا، ایجاز و اطناب و مساوات، آرایه‌های ادبی و غیره می‌آید، شرط اصلی و اساسی دریافت معانی و مقاصد هنرمندان محسوب می‌گردد و قطعاً برای ایجاد درک درست و صحیح در مخاطبان این قبیل متون، توجه و عنایت به آن الزامی و شرط اساسی است.

روعت و زیبایی کلام و ابداع و تازگی و خوشایندی آن تنها در لفظ نیست و صرفاً در معنی هم نمی‌تواند نمود پیدا کند؛ بلکه چنان که عبدالقاهر جرجانی و دیگر بلاغیون اعتقاد دارند، و در ادامه به سخنان آنان اشاره خواهیم داشت، زیبایی متن ادبی در نظم و اتساق و ترکیب و انسجام کلام است و مجاورت واژگان در کنار هم می‌تواند منجر به ابداع سخن ادبی و هنری شود. حسن ترکیب الفاظ و عبارات در نظم و نثر، یکی از علل بلاغت‌افزایی است و آن به گونه‌ای است که کلمات با یکدیگر مرتبط باشند و توالی معنایی ایجاد کنند و تناسب آنها مستحسن، نیکو، هنری و در بهترین شکل و قالب ممکن باشد؛ بسیاری از نمونه‌های نظم و نثر فنی که از نظر بلاغت، در کتبی که نویسندگان و پژوهشگران ادبی به انجام رسانده‌اند، مورد بررسی واقع شده است، در ضمن چنان تحقیقاتی، بلاغت‌دانان وجوه بسیاری را متذکر شده‌اند که ارزش هنری کلام شاعران و نویسندگان را در ایجاز و اطناب نشان می‌دهد.

هنری‌ترین شکل ممکن در بیان معنی و اندیشه متعالی، استفاده از ایجاز است. ایجاز در کتب ادبی و هنری و به پیروی از قرآن کریم در ذات هنرمند وجود داشته است و هنرمند کسی است که به اندازه مورد لزوم از امکانات لفظی و زبانی استفاده کند. ادیب به واسطه ذوق و سخندانی و سخن‌شناسی می‌تواند در کوتاه‌ترین عبارات مطلب را بیان کرده، و مانع از طولانی‌شدن واژگان و نیز تکرار ملال‌آور کلمات و مفاهیم شود. وی می‌تواند با همان الفاظ اندک و مناسب، معانی بسیاری را بیان دارد و لذا در این قبیل حالات، سخن چنان بلند و طولانی نیست که موجب دلزدگی مخاطب شود و چنان

فشرده و کوتاه هم نیست که به معنی متن آسیب و خلل رساند و چیزی از مقصود اصلی و انگیزه حقیقی فوت شود. هدف هنرمند استفاده درست و بجا از الفاظ و واژگان است و با رعایت اقتصاد در کلام می‌تواند هنر خود را در معرض قضاوت خواننده بگذارد. بنابراین ایجاز محل در کلام چنین هنرمندی نمود نمی‌یابد و بالتبع، برخورد ادیب با مسأله اطناب نیز بر همین بیان است و نشانی از اطناب ممل نخواهد بود.

نوعی از هنر بلاغی نیز به نام «مساوات» وجود دارد که بر اساس آن معتقدند: الفاظ موجود در متنی، با معنی برابر باشد و از آن کمتر و یا بیشتر نباشد. برخی بلاغیون و از جمله ابن ابی‌الإصبع در «بدیع‌القرآن» معتقد هستند که نه تنها مساوات از مهم‌ترین ابواب بلاغت است؛ بلکه آن را نفس بلاغت دانسته‌اند و حتی نویسنده مذکور نوشته است: در ستایش برخی از بلغاء گفته‌اند که: «كَانَتْ أَلْفَاظُهُ قَوَائِبَ لِمَعَانِيهِ» (ری: ابن ابی‌الإصبع، ۱۳۷۳: ۲۹) استاد همایی نیز به گونه‌ای همان نظریات بلاغیون عرب را تکرار می‌کند، و در همین باره می‌نویسد: «مساوات حد وسط معتدل ما بین ایجاز و اطناب است؛ یعنی لفظ و معنی، برابر باشد، نه کوتاه سخنی و نه درازگویی» (همایی، ۱۳۶۱: ۴۱) که همان مفهوم عبارت ابن ابی‌الإصبع را می‌رساند.

در هر حال، ترکیب لفظ و معنی باید در مناسب‌ترین و شایسته‌ترین موقعیت کلامی خود قرار بگیرد؛ یعنی هر لفظ در محل اصلی خود قرار گرفته باشد و نتوان به جلال آن لفظ از بسیاری واژه‌های دیگر استفاده کرد و بر این اساس، کلمات از لحاظ لفظ و معنی، ملائم و متناسب و سازگار یا یکدیگر باشند و نسبت به هم تنافر لفظی و معنوی نداشته باشند و همه آن کلمات در جمله و کلام به حُسن همجواری و در کنار آن، خوش‌آهنگی نیز معروف باشند. چنین کلامی می‌تواند در عمق ضمیر مخاطبان تأثیر بگذارد.

لذا معتقدم که دانش بلاغت در تفسیر متون ادبی اهمیتی زایدالوصف دارد. این پژوهش بر آن است که نقش بلاغت و دانش‌های ادبی را نیز تا اندازه‌ای در تجزیه و تحلیل نوعی نثر به نام نثر موزون و مسجع دریابد. بعدها - در جلد دوم کتاب - به نقش

استثنایی بلاغت در تجزیه و تحلیل متون ادبی و حتی دینی در حوزه نثر موزون بیشتر خواهیم پرداخت و به شیوه علمی در این باره سخن خواهیم گفت؛ اما عجالتاً این نکته را نیز یادآوری می‌کنم که فی‌المثل اگر کسی بخواهد معنای کلمات نهج‌البلاغه را - که بیشتر به شیوه نثر موزون و مسجع است و می‌دانیم که امام علی (علیه‌السلام) نیز به مسجع‌گویی مشهور بوده‌اند - دریابد، اگر جهات ادبی این کتاب شریف را متوجه نشود و آن را - چنانکه باید و باشد - ادراک نکند، قطعاً قادر نخواهد بود که مطلب/مطالب را به تمام و کمال دریابد و محتوا و مفاهیم بلند و قدسی آن را به اقتضای ادبی‌بودنش شرح و توضیح دهد. حتی برخی از محققان پا را از این دایره نیز فراتر گذاشته‌اند و آشکارا بر آنند که بدون توجه به بلاغت، فرامین و احکام دین را هم نمی‌توان فهم کرد (ری: منجد، ۱۳۴۹: ۸۲) و البته این گفتار سخن درستی است و علت تأکید متون دینی به قواعد صرفی و نحوی، از باب توجه به همین نکته بدیع و مهم و فراخور توجه است. در رابطه با متون موزون و مسجع دیگر نیز همین قاعده با تفاوت‌هایی کم و بیش به عنوان یک اصل به شمار می‌آید؛ زیرا ادبیات در هر علمی و به ویژه علومیه که در قدیم رایج بود، یک اصل عمده محسوب می‌گردد.

هدف عمده در تألیف کتاب آن است که ظرفیت‌ها، قابلیت‌ها و زمینه‌های نثر موزون و مسجع از ابتدای گسترش این شیوه کلامی تا عصر حاضر شناخته گردد. بی‌گمان این کار مستلزم وقت فراوان و دقت و حوصله بسیار است و شتاب و عجله و پیش‌داوری‌ها را به هیچ وجه بر نمی‌تابد. تحلیل دقیق همه نمونه‌های آماری، منع از هرگونه قضاوت عجولانه در باب فضیلت این نوع سخن و یا عدم آن نسبت به انواع دیگر کلام، تطبیق همه شواهد و جمع‌بندی همه این عناصر، کاری مشکل و طاقت‌فرساست ولی به هر حال، با توجه به اهمیت موضوع لازم و شایسته است که پژوهش‌های درخوری صورت پذیرد تا جایگاه این نوع نوشته از ابتدا تا عصر حاضر بر مبنای رواج و رکود آن تبیین و مشخص شود و هرچند که صاحب این تحقیق مدعی نیست گام‌های بزرگ و محکمی در این راستا برداشته است؛ ولی دست‌کم خوش‌بین است که با طرح و تشریح مسایل

ریز و درشت نثر موزون و مسجع، برای پی‌گرفتن مباحث توسط آیندگان، طرح مسأله‌ای ارزشمند و قابل توجه ارائه کرده است که با اعمال دقت‌های دیگر محققان می‌تواند به فرجام خود نزدیک‌تر و نزدیک‌تر گردد.

مؤلف در جلد اول کتاب بیشتر به تحقیق در بررسی نثر از لحاظ علوم ادبی، سیر تاریخی نثر موزون، تطور آن و توصیف نمونه‌ها و گونه‌های دیگر از جمله اهمیت بیلاغت و اقسام آن در تفسیر و تحلیل متون هنری و ادبی می‌پردازد و در جلد دوم با اداسه کار در برخی عناوین تا اتمام تحقیق، تأکید بیشتر بر مبنای تحلیل و سنجش این نوع کلام خواهد بود. لذا، خوانندگان ارجمند توجه داشته باشند که نباید از همان ابتدای کار انتظار داشته باشند که تحلیل این کلام در نهایت دقت و از دیدگاه علمی کاملاً روشن و مبرا از خطا و لغزش صورت بگیرد. این تحقیق هنوز در ابتدای ساز و کار خویش است و باور کنید که تبیین بحث حاضر با استناد به گرایش امروزیان به نثر رمان‌بیشتر، کاری صعب و سخت است و تحلیل‌ها به دور از برداشت ناصحیح و ناروا نخواهد بود اگر ملاک و معیار را همان عقیده و گرایش امروزیان در تحلیل کلام گذشتگان بدانیم. باید دانست که روزگاری خواجه عبدالله و سعدی و دیگران با همین نوع کلام شاهکارها آفریده‌اند و نیازی به ذکر ندارد که کار ارزشمند آنان در اذهان بسیاری از محققان به گونه‌ای پایداری شکل گرفته است و حتی آنان در بسیاری زمینه‌ها، سرخط سلوک خود را از لابلای گفتار و اقوال رنگین دانشمندان پیشین سخن استخراج و استنباط کرده‌اند.

مقدمه

می‌دانیم که در دوره فرمانروایی سامانیان بر ایران، رفته‌رفته به نثر فارسی هم توجه گردید و همین اقبال سبب شد که نثر هم مانند نظم، رواج و رونقی بیابد و از همین روی، کتاب‌های مهمی به زبان دری تألیف گردید و یا از منبع زبان‌های دیگر و به ویژه عربی به فارسی ترجمه شد. مقدار متون منشوری که در این دوره به فارسی نوشته شده بود، از نظر کمیت بسیار چشمگیر و معتنا به بوده است و حتی در دوره‌های بعد که نهضت علمی و ادبی بسیار قوی‌ای در ایران به وجود می‌آید، به مقدار کتب منشور بیش از پیش افزوده می‌گردد؛ اما بسیاری از آثار به مرور از بین می‌روند که عواملی مانند بی‌توجهی مردم، فقر اقتصادی، هجوم پیاپی اقوام بیگانه و قتل و غارت و ویرانی در این امر تأثیر مخرب می‌گذارد.

به گمان نگارنده، باید عامل اصلی این امر را در بی‌توجهی مردم به برخی از آثار تألیفی در آن روزگاران دانست. مثلاً اگر دقت کنیم، کتاب‌هایی چون تفسیر طبری و تاریخ طبری از گزند ایام مصون می‌ماند؛ اما برخی کتاب‌های دیگر و در زمینه علوم دیگر به دست فراموشی سپرده می‌شود و در نتیجه به مرور زمان از بین می‌رود. ترجمه آهنگین دو جزء از قرآن کریم - که با عنوان پلی میان شعر هجایی و عروضی توسط مرحوم رجایی منتشر می‌گردد و ما درباره آن سخن خواهیم گفت - باقی می‌ماند و حال آنکه از شاهنامه‌های منشور مانند شاهنامه ابوالمؤید بلخی و ابوعلی محمد بن احمد البلخی الشاعر، جز اندکی که به صورت پراکنده در کتب دیگر، یا از آن نامی برده می‌شود و یا قطعاتی از آن را نقل می‌کنند، باقی نمی‌ماند. همچنین ابیاتی پراکنده از

کلیله و دمنه منظوم پدر شعر فارسی، رودکی، در مطاوی اشعار و داستان‌های دیگر به حیات خود ادامه می‌دهد و باقی در معرض نابودی قرار می‌گیرد. این امر دلالت بر آن دارد که برخی از متون در حقیقت برای دوره‌ای خاص تألیف می‌شود. مثلاً اگر به محتوای شاهنامه‌های منثور که شامل بسیاری از روایات و احادیث ایرانیان راجع به پهلوانان و شاهان بود، دقت کنیم، وقتی در دوره‌های بعد این مسائل اهمیت خود را از دست می‌دهد و دیگر ایرانیان نسبت به پیشینه تاریخی خویش چندان اهمیتی نمی‌دهند و به نوعی تعصبات ملی فروکش می‌کند، به گونه‌ای اعلام اتمام تاریخ مصرف کتب شاهنامه‌های منثور را به همگان اطلاع می‌دهد و یا با وجود شاهنامه فردوسی نیازی به بودن نسخه بدل‌ها نمی‌بیند و از طرف دیگر، اگر شاهنامه فردوسی بزرگ همچنان در رأس متون ادبی ما باقی می‌ماند، به سبب اهمیت هنری این اثر بدیع و ارزنده در نگاه ایرانیان بوده است و البته اسباب و علل دیگری هم دارد که در اینجا مجال پرداختن به همه، برای نگارنده مهیا نیست.

می‌خواهم از بحث حاضر این طور نتیجه‌گیری کنم که کتب هنری و ادبی در نگاه ایرانیان و از خاطره آنان به دست فراموشی سپرده نمی‌شود. راز بقای بسیاری از آثار ادبی منثور ما هم در همین خصیصه اصلی که هنری بودن آن آثار باشد، نهفته است. اگر خوب دقت کنیم، می‌بینیم که شعر در تجربه ایرانیان برای تسخیر اذهان عمومی موفق عمل کرده است و از طرف دیگر می‌دانیم که نثر نیز همان مفاهیمی را در بر داشته است که در بسیاری مواقع شعر متضمن آن بوده است و حتی تمام انواع ادبی در شعر، در نثر دوره‌های مختلف هم خود را بروز داده است. حتی جالب است که بدانیم معانی شکل گرفته در ذهن مردم، ابتدا به صورتی آمیخته با احساس در ذهن شکل می‌گیرد و به صورت شعر عرضه می‌شود و بعدها که مراحل از این احساس همگانی طی می‌گردد، آن معنا و مضمون به صورت عمیق و خارج از احساس صرف، در نثر خود را پدیدار

می‌سازد. اگر به این مطلب از شفيعی کدکني دقت شود و بتوان آن را قبول و باور کرد^۱ که می‌گوید:

«در هر یک از انواع ادبی، نثر به طور کلی، دیرتر از شعر به وجود می‌آید. گرچه قبول این امر به ظاهر بسی دشوار می‌نماید؛ ولی اگر به خاستگاه روحی و معنوی شعر و نثر بیندیشیم، به خوبی دانسته می‌شود که عواطف و احساسات که مایه‌های اصلی شعرند، زودتر از منطق و اندیشه که خاستگاه طبیعی نثر ادبی هستند، در انسان بیدار می‌شود. حتی این سیر را در درون انسان هم می‌توان به نکی مشاهده کرد. در ادبیات تمام ملل این خصوصیت وجود دارد که شعر مقدم بر نثر به وجود می‌آید» (شفيعی کدکني، ۱۳۷۲: ۱۷).

بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که آثار منشور از حیث احتواء بر مسائل عمیق فکری و اندیشگی به مرحله‌ای از تکامل دست یافته است که توانسته است از احساس بگذرد و خود را در هیأت اندیشه و در قالب نثر بنمایاند. البته در حالت طبیعی نیز چنین است و چون نثر در مرحله‌ای از تکامل خود که همان نثر موزون است، می‌خواهد خود را به زمینه شعر از نظر خصیصه‌های اصلی آن نزدیک گرداند^۲، خود به خود این موضوع می‌تواند اثبات گردد؛ اما ذهن خوگرفته ایرانیان به مرایای شعری و نیز انس دیرینه‌ای که ناخودآگاه در اذهان آنان نسبت به این قوه باقی مانده است، هنری بودن را بر اندیشه صرف و تعقل محض برتری می‌نهد و ارزش را به همان خصیصه‌ای می‌دهد که وی به ساینقه هردوستی خویش قرن و سده‌ها با آن زندگی کرده است.

در چنین وضعیتی، برخی نویسندگان هم که همان گرایش را در ناخودآگاه ذهنی خویش داشتند، به جای اینکه مطالب اندیشگی خود را در قالب و کسوت نثر ساده و بی‌پیرایه منتقل گردانند، سعی کردند با آفرینش قالبی جدید، ضمن آنکه مطالب خود را

^۱ . باور چنین ایده‌ای برای نگارنده بسی مشکل می‌نماید.

^۲ . در ادامه بحث در فصول آینده، این معنی با وضوح و دلالت بیشتری بیان خواهد شد.

به روشنی به مخاطب منتقل کنند، آن را به سمت هنری بودن نیز سوق دهند و لذا بر آن آرایه‌ها و پیرایه‌های زیبنده شعری پوشانند. در حقیقت کلامی آفریدند که حد وسط نثر و شعر بود که از خصایص هر کدام مقداری را به وام گرفته بود و آن خصایص را در ویژگی‌های ذاتی هنر خود جمع نموده، و از مجموع آنها شیوه بیان خود را — که اختصاص به این سبک داشت — خلق کرد. بدین ترتیب، چاره این کار را در خلق نثر موزون و مسجع که فوق‌العاده هنری است، دیدند و همچنانکه در جاهای دیگری از همین کتاب به روشنی بیان داشته‌ام، عرفا در این زمینه پیشگام دیگر نویسندگان بوده‌اند.

شاید بر این اساس خواننده اشکال کند که با وجود این مطالب، چرا کتاب قابوسنامه و سیاستنامه که تقریباً عاری از هر گونه آرایه ظاهری‌اند، از گزند روزگاران مصون می‌مانند و از بین نمی‌روند؟ در جواب باید گفت که این کتب محصول و ثمره تجربه انسان‌هایی است که سرد و گرم روزگار را چشیده‌اند، و از همین روی محتوای این کتب در نوع خود از لحاظ انتقال تجارب ارزشمند و معانی بلند به آیندگان بی‌نظیر بوده‌اند. در جای دیگر به مناسبت، باز به این نکته اشارت رفته است که محتوای غنی و مفاهیم ارزنده چندان نیازی به آرایش کلام ندارد و اگر معنی بلند و مبتنی بر تجارب ارزنده عالمان باشد، بر اثر همین خصوصیت ممتاز، لفظ در مطاوی کلام جنبه والا و عالی به خود می‌گیرد و همین خصیصه اصلی و عمده سبب می‌گردد که آن متن ارزش فنی و هنری پیدا کند.

در باب دو کتاب مذکور هم باید گفت که آنها هر کدام در حوزه خود نقش تربیتی بر عهده داشته‌اند و جامعه نقش راهبردی خود را در آن روزگاران از این دو کتاب می‌گرفته است. اگر محتوای این دو کتاب با آثار عرفانی مقایسه گردد، خواهیم دانست که مفاهیم عرفانی در سطح بسیار مشکل و پیچیده‌ای هستند و اگر مفاهیم عرفانی به زبانی هنری

و آمیخته با آرایش کلام در جهت آفرینش الفاظی استوار و متین به نسبت همان معانی و مفاهیم ارزنده منتقل نگردد. خوانندگان به تناسب درجات خویش رغبت نمی‌کنند که مطالب آن را مورد مطالعه قرار دهند و یا اینکه مخاطبان این کتب محدود خواهند شد. حتی آوردن حکایات بسیار در خلال نوشته‌های عرفانی از بابت جلب توجه اقسام مخاطب به معانی والای آن متون بوده است و از دیدگاه عارف جز در حوزه نقش تمثیل و سمبل، هدفی دیگر بر آن متصور نبوده است. لذا مؤلف به دنبال این است که اولاً متنی را بیافریند که دربردارنده معانی‌ای استوار و بکر باشد و سپس متناسب با آن معانی والا، قالب و شکلی برای آن خلق کند که با هم به نوعی از نظر بیرون و درون سازگاری داشته باشند و اگر آن دو از نظر موافقت در شکل و محتوا با هم فاصله داشته باشند و یا اینکه مطالب و قوالب یکدست نباشند، به سبب عدم برازندگی صوری و معنوی، چنانکه باید و شاید، مقبول نظر مخاطب نخواهند بود و به نظر من، تمام رمز و رازهای جاودانگی آثار موزون را باید در جهت تبیین این خصیصه لحاظ نمود.

البته تبیین مطالب مذکور وقتی جنبه اقناعی و ارزش علمی به خود می‌گیرد که آثار منشور به صورتی سلسله‌وار از مبدأ تا مقصد مورد ارزیابی محققان قرار گیرد. نمی‌توان نتیجه/ نتایج حاصله از مطالعه در برهه‌ای از زمان را به دوره‌های دیگر تسری داد. ما در جریان این پژوهش به مسائل دیگر هم نظر داشته‌ایم و مثلاً گفته‌ایم که یک عامل دیگر رواج نثر موزون، همان ذهن الفت‌یافته با خصایصی است که در پیشینه ناخودآگاه جمعی ایرانیان وجود داشته است و آن شعر هجایی روزگاران باستان در ایران بوده است که زیباترین نماد عبودیت در شکل آن، خود را می‌نمایاند و عرضه می‌دارد و ادعیه و نیایش‌های ایرانیان چنانکه می‌دانیم و آثار باقی‌مانده مربوط به آن دوران گواهی می‌دهد، به شعر هجایی و به شکل سرود و ترانه بوده است. این وضعیت تا به امروز هم ادامه دارد و عاطفی‌ترین حالت روحی انسان در وقت برقراری ارتباط با معبود-به ویژه در هنگام

مناجات و دعا- کیفیت به کارگرفتن توازنی است که در لفظ و معنا استعمال می‌گردد و سبب می‌شود که دامنه این ارتباط روحی عمیق‌تر گردد. همچنین به تناسب موضوع و نثر موزون و میزان هم‌خوانی آن دو هم اشاره خواهیم کرد و ناگفته پیداست که اثبات قضایای مذکور باید از طریق مطالعات تاریخی و بررسی سیر دگرگونی و تطور آن نیز به انجام برسد.

نثر موزون و مسجع

قبل از شروع بحث بر اساس مطالعاتی که در رابطه با ماهیت این نوع کلام داشته‌ام، ارائه تعریف و توصیفی از نثر موزون و مسجع را الزامی می‌دانم. اما قبل از آن، خصوصیت اصلی نثر و تعریف و ویژگی آن را بررسی مختصر می‌کنم. رستگار فسایی در تعریف نثر می‌نویسد: «نثر در لغت، صفتی عربی است به معنای پراکنده، سخن پاشیده و غیرمنظوم برخلاف نظم، و یکی از اقسام دوگانه سخن در مقابل شعر» (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۴) و یا حسین خطیبی در این باره چنین می‌گوید: «نثر، کلامی است که وزن و قافیه نداشته باشد... کلامی که در آن، مفاهیم و معانی با وضوح و روشنی و رسایی و با نظم فکر و منطقی بیان می‌شود و تنها وظیفه لفظ در آن بیان معناست. جمل با مراعات موازین دستوری با یکدیگر می‌پیوندند و معانی بی‌هیچ‌گونه قطع و انحرافی، بیان می‌شوند و راست و مستقیم پیش می‌روند. وصل و فصل جمل، بر مبنای توالی افکار و روش طبیعی و قواعد مشخص زبان استوار است» (خطیبی، ۱۳۸۶: ۲۹).

(۲۹)

بعد از این تذکار، بد نیست که تفاوت‌های شعر و نثر را از دیدگاه پیشینیان نیز بدانیم تا بتوانیم بهتر به تعریف نثر موزون در این دفتر دست یابیم. تفاوت میان دو کلام مزبور در مواردی است که در پی می‌آید؛ خلاصه آنچه محققان پیشین بیان داشته‌اند و گفته‌اند، این است: